

РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ІЗ ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2000)

канд. пед. наук, с.н.с. Світлана Миколаївна Шевченко
Інститут педагогіки НАПН України
Україна

На сучасному етапі громадського розвитку Українська держава гарантує рівні права для усіх національностей, що мешкають на її території. За роки незалежності в Україні створені правові основи державної національної політики, яка будується на принципах рівності соціальних, культурних прав і свобод усіх громадян. Становлення незалежної Української держави є надійним захистом дітей з особливими потребами. Розвиток незалежної України відкрив нові перспективи для відродження усіх осіб, у тому числі і дітей з особливими потребами. Діти з особливими потребами як складова народу України є повноправними суб'єктами політичного процесу. У документах Закону «Про загальну середню освіту», Державними національними програмами «Освіта» (Україна ХХІ століття), «Діти України», Національною доктриною розвитку освіти в ХХІ столітті зазначається, що сучасна освітня система далеко ще не відповідає запитам кожного громадянина країни, суспільним потребам та світовим досягненням науки. З метою її модернізації необхідна активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнення сучасної цивілізації шляхом застосування прав та механізмів для дітей з особливими освітніми потребами які визначаються низкою нормативно-правових актів щодо задоволення їхніх потреб.

Правовою основою формування державної політики прав дітей з особливими потребами стали Декларація прав національностей України (1991), Закон України «Про освіту» (1991, 2017), Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991, 2004), Конституція України (1996), Закон України «Про загальну середню освіту» (1999), Закон України «Про охорону дитинства» (2001), Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (2001), Національна доктрина розвитку освіти (2002), Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту інвалідів та проведення в Україні у 2003 р. Року людей з інвалідністю» (2003), Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2005), Указ Президента України «Про додаткові невідкладні заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2007), Закон України «Про освіту осіб, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку (спеціальну освіту)» (2007), постанова Кабінету Міністрів України послуги «Переклади дактильно-жестової мови на словесну і навпаки» (2009-2010) та ін.

Розвиток системи спеціальної освіти пов'язаний з подальшою диференціацією і вдосконаленням діючої мережі корекційних закладів, відкриттям нових типів закладів, в яких надається комплексна допомога і підтримка дітям з порушеннями слуху, а особливо інтеграція цих дітей в загальноосвітню школу. Прийняття Законів України «Про освіту» та «Загальну середню освіту» дозволяє вибирати різні форми навчання, а саме: в спеціальній школі, школі-інтернаті, навчально-реабілітаційному центрі, у корекційних класах при загальноосвітній школі, дитсадку-школі, надомного навчання, у формі екстернату та ін.

Дослідження сурдопедагогів-науковців сьогодні скеровані на розв'язання проблеми поліпшення якості навчально-виховної роботи у спеціальних школах для дітей з особливими потребами. У спеціальній школі основою диференційованого викладання є орієнтоване навчання на потреби дітей та використання різноманітних форм організації навчального процесу.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що означений аспект навчального процесу дітей з особливими потребами був предметом розгляду українських учених: Н. Адамюк, Н. Іванюшевої, В. Засенка, Є. Синьова, Т. Єжової, С. Кульбиди, О. Кравченко, С. Литовченко, Т. Моїсеєва, О. Таранченко, О. Устименко, С. Федоренко, І. Чепчиної, М. Ярмаченка та ін. Питання теорії і історії організації спеціального навчання і виховання дітей, що недочувають і глухих, завжди були предметом багатьох досліджень (В. Бондаря, Н. Засенко, В. Засенка, І. Колісника, Є. Синьова, В. Шевченка, Л. Фомічової, М. Ярмаченка та ін.). Проблему інтеграції та соціалізації осіб з психофізичними вадами, а також питання розвитку шкіл дітей з особливими потребами, їх організацію навчального процесу в освіті досліджували багато науковців: В. Бондар, Л. Гречко, Т. Джонсон, Дж. Ендрю, В. Засенко, А. Колупаєва, А. Конопльова, Д. Лупарт, М. Малафеев, В. Синьов, М. Супрун, Л. Шипіцина та інші. Напрацювання цих науковців дають змогу виявити деякі аспекти розвитку навчально-виховних закладів для дітей із особливими потребами як суб'єкта суспільно-політичних процесів в Україні. Тому окреслені питання потребують подальшого комплексного вивчення. Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, ми поставили за мету з'ясувати організаційні засади розвитку навчально-виховних закладів для дітей із особливими потребами в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в 1991–2010 рр.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап розбудови вітчизняної освіти і, зокрема, спеціальної. На початок цього періоду існувало багато не вирішених питань, які поступово врегульовувалися низкою нормативно-правових документів: законів, концепцій, стандартів... Зміни, що відбувалися в освітній політиці нашої держави в кінці ХХ століття, визначалися першими міжнародними документами щодо дотримання прав людини (Конвенції ООН про права дитини (1991) та «Стандартних правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів» (1993), згідно з якими Україна зобов'язалась дотримуватися загальнолюдських прав, зокрема гарантувати здобуття якісної освіти дітьми з порушеннями психофізичного розвитку, у т. ч. з інвалідністю. Так, у другому розділі Конституції України

визначено основні права людини, серед яких і право на освіту (Ст. 53), право на соціальний захист (Ст. 46). Право на здобуття освіти всіма громадянами, в т. ч. дітьми з порушеннями психофізичного розвитку, набуло законодавчого визнання у Законах «Про освіту» (1991 р., 1996 р.), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.) та ін.

Законом України «Про освіту (ст.3 «Права громадянина на освіту»)» визначено, що громадяни України мають право на безплатну освіту в державних навчальних закладах незалежно від будь-яких ознак, в тому числі й від стану здоров'я. Це право забезпечується розгалуженою мережею диференційованих навчальних закладів, відкритим характером навчально-виховного процесу, створенням умов для вибору профілю навчання та виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина.

Освітні можливості для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації, конкретизуються ст. 37 Закону «Про освіту». Так у п. 4 зазначається, що «для осіб, які мають вади у фізичному та розумовому розвитку та не можуть навчатися за програмами масових загальноосвітніх навчальних закладів, створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати». У законі України «Про загальну середню освіту» теж зазначається, що громадянам України незалежно від раси, кольору шкіл, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану/ місця, проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах. Це положення конкретизовано у ст. 29 «Права та обов'язки батьків або осіб, які їх змінюють». Крім того, у п.1 зазначається, що «батьки або особи, які їх змінюють, мають право вибирати навчальний заклад та форму навчання для неповнолітніх дітей, захищати законні інтереси дітей».

Закон України «Про охорону дитинства», зокрема ст.26 «Захист прав дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку» засвідчує, що «Дискримінація дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового розвитку або фізичного розвитку забороняється. Держава сприяє створенню дітям-інвалідам і дітям з вадами розумового розвитку або фізичного розвитку необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів», а у ст.19 «Право на освіту» зазначається, що кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Згідно Закону «Про основи соціальної захищеності інвалідів України» освітні заклади спільно з органами соціального захисту та охорони здоров'я мають забезпечити дошкільну, шкільну освіту та виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, здобуття ними середньої професійної та вищої професійної освіти у відповідності з індивідуальною програмою реабілітації. Основні положення цього закону відповідають міжнародним документам і передбачають створення необхідних умов для

надання таким особам освітніх, медичних, соціальних послуг та сприяють інтеграції їх в соціум.

На основі загальної «Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку» встановлено, що «Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат (школа) для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку¹ є державним загальноосвітнім навчально-виховним і корекційно-відновлювальним закладом освіти, який задовольняє потреби дітей з вадами у фізичному або розумовому розвитку у загальній освіті, соціальній допомозі і реабілітації.

Мета спеціальної школи-інтернату-розвиток і формування особистості, забезпечення соціально-психологічної реабілітації і трудової адаптації учня, виховання в нього загальнолюдських цінностей, громадянської позиції» [4, с. 1].

У досліджуваній період функціонувала досить розгалужена і диференційована система навчально-виховних (корекційних) закладів, реабілітаційних і медико-педагогічних центрів, навчально-виховних комплексів, спеціальних (корекційних) класів при середніх закладах освіти та ін.

У «Положенні про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку» (1993) було визначено їх типи і структуру. У ньому зазначалося, що «метою соціальної допомоги і реабілітації дітей з вадами фізичного або розумового розвитку, в тому числі хворих дітей, дітей-сиріт і тих, які залишилися без піклування батьків, дітей, які зазнали радіаційного впливу, з комбінованими вадами, здобуття неповної середньої освіти, розвитку їх нахилів і здібностей створюються різні типи навчально-виховних закладів з дошкільним відділенням для дітей:

- глухих - підготовчий, 1-10 класи;
- зі зниженим слухом (1 і 2 відділення) - підготовчий, 1-10 класи;
- сліпих - 1-10 класи;
- зі зниженим зором - 1-10 класи;
- з важкими порушеннями мови (1 і 2 відділення) - підготовчий, 1-10 класи;
- з наслідками поліомієліту і церебральними паралічами - підготовчий, 1-10 класи;
- з затримкою психічного розвитку - підготовчий, 1-9 класи;
- розумово відсталих (допоміжні) (1 і 2 відділення) - підготовчий, 1-10 класи [4, с. 2].

Гранична норма наповнюваності класів і груп була визначена постановою Ради Міністрів України від 29 квітня 1991 року № 103. Зазначимо, що спеціальні школи були тріступеневими:

1 ступінь - початкова школа, що забезпечує початковий рівень загальної середньої освіти;

---

¹ Надалі назва «спеціальна школа».

2 ступінь - основна школа, що забезпечує неповну загальну середню освіту;

3 ступінь - старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту.

Спеціальні школи всіх трьох ступенів залежно від місцевих умов можуть функціонувати автономно (початкова, основна, старша), а також разом чи у комплексі з дошкільними закладами (відділеннями)» [4, с. 3].

Крім того, для здобуття середньої освіти була організована старша школа з тривалістю навчання 2 роки; для розвитку здібностей дітей з вадами фізичного розвитку були відкриті: гімназії-інтернати, ліцеї-інтернати, класи художньо-естетичного, музичного, трудового, спортивного та інших профілів, термін навчання в них збільшувався на один рік. До цих класів учні зараховувалися на конкурсній основі. Також, для надання допомоги учням з комбінованими дефектами організовувалися спеціальні класи (вади слуху або зору у поєднанні з розумовою відсталістю, затримко психічного розвитку або порушеннями опорно-рухового апарату); наповнюваність класів і вихованих груп складала до 6 чоловік.

Зокрема, для випускників допоміжних шкіл, які за станом здоров'я та рівнем інтелекту могли оволодіти однією з професій на рівні кваліфікаційного розряду, то при школах з необхідною матеріальною базою відкривалися 9(10) класи з виробничим навчанням. Зарахування до них проводилося з урахуванням побажань учнів та їхніх батьків. Для дітей, діагноз хвороби яких потребував уточнення, відкривалися діагностичні класи. Методичне керівництво в них здійснювали психолого-медико-педагогічні консультації.

Щодо організації навчання то тривалість уроку у підготовчому, 1-му класах спеціальних шкіл була 35 хвилин; у 2-му і наступних по 45 хвилин; у спеціальних школах для дітей з наслідками поліомієліту і церебральними паралічами відповідно у підготовчому класі - 30 хвилин, 1-2-му по 35 хвилин, 3-му і наступних - 40 хвилин. На кожному уроці після 20 хвилин занять проводилася п'ятихвилинна фізпауза з використанням лікувально-коригуючих вправ [4, с. 3].

Відбір дітей у спеціальні школи здійснювали психолого-медико-педагогічні консультації, переведення дітей з одного відділення в друге у межах одного типу спеціального закладу - шкільні психолого-медико-педагогічні комісії.

У ст.48 зазначалося, що «спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) для розумово відсталих не надає, на відміну від інших освітніх закладів, цензову освіту». Основна увага спрямовувалася на соціальну адаптацію і професійно-трудова підготовку у процесі опанування учнями доступного їм обсягу змісту освіти, визначеного соціальними державним стандартом. Зміст освіти, як і в масовій школі, охоплював різні види знань, елементарних понять і термінів, фактів реальної дійності, і зв'язків між ними, сприяв озброєнню учнів деякими вміннями самостійної пізнавальної і практичної діяльності, формували різні компетенції, необхідні учневі для життя і діяльності в суспільстві.

У 1991 р. був прийнятий новий Закон про освіту, який суттєво вплинув і на освіту дітей з особливими потребами. Починаючи з 1991 року система навчання осіб з особливими потребами, зокрема для дітей з порушеннями

слуху та зору в Україні увійшла в період реформування змісту навчання й радикальних змін навчально-виховного та корекційного процесу як у традиційних навчальних закладах, так і в закладах нового типу. Тому з 91-х років спостерігалось скорочення кількості державних спеціальних закладів та виникнення недержавних. Як зазначає дослідник Шевченко В. «на сьогодні в Україні працює розгалужена диференційована система спеціальних навчально-виховних закладів для осіб із порушеннями слуху. До 2014 року це 58 шкіл (32 школи для глухих (4064 учні) та 26 шкіл для слабочуючих (3488 учнів)), в яких навчалось близько 8 тис. учнів» [7, с. 308]. А за дослідженнями Федоренко С. в Україні на початок XXI століття працювало 6 шкіл для сліпих дітей, в яких навчалось близько 850 учнів, з яких 276 слабозорих та 131 розумово відсталих дітей; 29 шкіл для слабозорих дітей, в яких навчалось 4,4 тис. учнів [6, с. 24]. У цілому станом на 1992 р. в Україні функціонувало 409 спеціальних шкіл з 78 тис. учнів; у 1998/99 навчальному році їх кількість склала 308 закладів з 69 тис. учнів. У наступні п'ять років їх мережа та кількість охоплених корекційним навчанням учнів скоротилася. За цей період фактично було закрито або перепрофільовано 18 шкіл-інтернатів та скорочено контингент на 17,1 тис. учнів [5, с. 8]. Це підтверджується Державною службою статистики України за 2013 р. Так, кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів у 1991-2000 рр. складала (рис. 1) [3, с. 414]:

20.11. Денні загальноосвітні навчальні заклади

(на початок навчального року)

	1990/91	1995/96	2000/01	2005/06	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14
Кількість закладів	21310	21903	21965	21357	20984	20745	20368	20095	19690	19497¹	19126¹
I ступеня	3178	3254	3144	2777	2553	2422	2177	2016	1856	1793	1661
I-II ступеня	7403	6639	6262	5754	5600	5511	5397	5310	5154	5069	4900
I-III ступеня	10318	11612	12157	12418	12432	12414	12394	12369	12287	12249 ¹	12177 ¹
спеціальні школи (школи-інтернати) та школи соціальної реабілітації	411	398	402	408	399	398	400	400	393	386	388
Кількість учнів у закладах, тис.	6939	7007	6647	5301	4768	4533	4421	4228	4225	4160¹	4150¹
I ступеня	67	96	107	101	89	85	82	79	76	75	74
I-II ступеня	966	837	707	497	430	401	390	364	343	335	328
I-III ступеня	5821	6005	5764	4642	4183	3980	3883	3720	3741	3699 ¹	3697 ¹
спеціальних школах (школах-інтернатах) та школах соціальної реабілітації	85	69	69	61	66	67	66	65	65	51	51
Кількість учителів, тис.	532	591	572	539	526	520	517	511	504	506	504

¹ На початок 2012/13 навчального року у загальну кількість закладів урахувано 75 навчальних закладів II-III ступеня, в яких навчалось 17,5 тис. учнів, на початок 2013/14 навчального року – відповідно 78 та 16,5 тис.

20.12. Змінність занять у денних загальноосвітніх навчальних закладах¹

(на початок навчального року)

	Кількість закладів, що проводили заняття				Кількість учнів, які навчалися ²			
	в одну зміну		у дві зміни ³		у першу зміну		у другу зміну ³	
усього	відсотків до загальної кількості закладів	усього	відсотків до загальної кількості закладів	тис.	відсотків до загальної кількості учнів	тис.	відсотків до загальної кількості учнів	

Рис. 1. Денні загальноосвітні навчальні заклади (на початок навчального року)

Аналізуючи таблицю функціонування спеціальних закладів для дітей з особливими потребами цього періоду, можна констатувати що у період 1991-2000 рр. значно скоротилась мережа спеціальних шкіл та їх наповнюваність. Але, незважаючи на те, що, у цей період навчально-методичне забезпечення процесу здобуття освіти дітьми з особливими потребами у спеціальних навчальних закладах здійснювалося переважно за рахунок розробок, напрацьованих ще за радянських часів, організація та реалізація змісту освіти відбувалась за тим же принципом, та є певні досягнення цих освітніх осередків. Зокрема: створення у спеціальних навчальних закладах достатньої матеріальної бази, забезпечення відповідних умов для надання реабілітаційної допомоги, організація професійно-трудової підготовки, навчання та відпочинку [5, с. 8] У цей час удосконалювалася державна система спеціальної освіти за рахунок введення інновацій на рівні варіативності форм організації, методів і засобів навчання. Паралельно з цим визначалися показники для інтеграції, тобто для створення нової системи освіти осіб з особливими потребами.

Таким чином можемо констатувати, що в кінці 2000 р. в Україні працювала досить розгалужена диференційована система спеціальних навчально-виховних закладів для дітей з особливими потребами. Як і колись на сьогодні відбувається оновлення змісту навчання в спеціальних шкільних установах, науково-методичного забезпечення навчального процесу.

Список використаних джерел:

1. В.М. Синьов, В.І. Бондар. Освітня інтеграція учнів з інтелектуальними порушеннями: навчально-методичний посібник. Мін-во освіти і науки України, Нац. пед.ун-т імені М.П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ і. М.П. Драгоманова, 2015. 398 с.
2. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». С. 23. Відомості Верховної Ради, 2004. № 21. 252 с.
3. Освіта. Державна служба статистики України за 2013 р. / За редакцією Осауленко О.Г. Київ, 2014. 533 с.
4. Про затвердження «Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей з вадами фізичного або розумового розвитку» № 136 від 13.05.93 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 1 верес. 1993 р. за № 120. Погоджено Заступник міністра охорони здоров'я України В.М. Пономаренко 13.05.93 р. Режим доступу : [08file:///F:/%D1%81%D0%BC19/%D0%9F%D1%80%D0%BE%20%D0%B7%D0B7%202\).html](08file:///F:/%D1%81%D0%BC19/%D0%9F%D1%80%D0%BE%20%D0%B7%D0B7%202).html)
5. Колупаєва А.А. Таранченко О.М. Освіта дітей з особливими потребами за часів незалежності України: етапність у стратегічному вимірі / Дефектологія. Особлива дитина: навчання та виховання. Київ, 2016. № 3. С. 7-18.
6. Федоренко С. В. Історія становлення та діяльності асоціації тифлопедагогів України / Актуальні питання корекційної освіти. 2012. Вип. 3. С. 245-254.
7. Шевченко, В. М. Становлення та розвиток освіти для дітей із сенсорними порушеннями в Україні та Польщі / Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). 2018. Вип. 11. С. 304-315.